

SAMANTA KOWALSKA

Godność roślin i zwierząt – ochrona prawna w pryzmacie etyki wartości

Dignity of Plants and Animals: Legal Protection from the Perspective of the Value Ethics

Abstract

The paper discusses the innovative concept of the dignity of plants and animals functioning on the ground of Swiss law. The considerations are based on Art. 120 Abs. 2 BV 1999 of the Federal Constitution of the Swiss Confederation. The dogmatic-legal method was used during the analysis. Whereas, the regulations come from a different legal and socio-cultural circle, the comparative method has also been applied. Taking into account that the genesis of the dignity of animals and plants are values resulting from nature, the basis of the formulated postulate refers to the common existential roots of man and the natural world. In the course of the argument, it will be shown that the concept of the dignity of plants and animals is neither in competition with nor an alternative to human dignity.

SŁOWA KLUCZOWE: godność stworzenia, godność zwierząt, godność roślin, prawa przyrody, etyka ochrony, prawo szwajcarskie, prawo ochrony środowiska

KEYWORDS: dignity of living beings, dignity of animals, dignity of plants, rights of nature, ethics of protection, Swiss law, environmental law

SAMANTA KOWALSKA – doktor habilitowany nauk prawnych, profesor Uniwersytetu Kaliskiego im. Prezydenta Stanisława Wojciechowskiego,
ORCID – 0000-0002-8803-3901, e-mail: s.kowalska@uniwersytetkaliski.edu.pl

1 | Wprowadzenie

Rozwój przemysłu i gospodarki w połączeniu z nadmiernym korzystaniem z surowców naturalnych przyspiesza dewastację przyrody. Negatywne skutki działalności antropogenicznej zwiększają tempo wymierania gatunków flory i fauny na niespotykaną wcześniej skalę. Z każdym dniem ulegają degradacji kolejne elementy szaty roślinnej, co nie pozostaje obojętne na funkcjonowanie ekosystemu jako całości. Rabunkowa gospodarka, nielegalny handel i kłusownictwo powoduje szybki wzrost gatunków zwierząt, które mogą zniknąć bezpowrotnie. Według danych szacunkowych, milion gatunków roślin i zwierząt zagrożonych jest wyginięciem^[1]. Przytoczone dane nie uwzględniają arbitralnego traktowania zwierząt znajdujących się pod pieczę człowieka. Znęcanie się nad zwierzętami, niszczenie naturalnych siedlisk roślin i zwierząt, wywołuje destrukcyjne zmiany w otoczeniu człowieka.

Coraz więcej zielonych obszarów na naszej planecie zamienia się w pustkowia. Ocenia się, że 77% lądu i 87% powierzchni oceanów zostało zmodyfikowanych w wyniku bezpośredniej działalności człowieka^[2]. W obliczu przywołanego stanu faktycznego obecne formy ochrony środowiska naturalnego są niewystarczające. W dotychczasowych mechanizmach ochrona jest skonstruowana pod kątem zapewniania dobrobytu ludziom. Wpływ antropocentryzmu determinuje przyjmowane regulacje w zakresie ochrony środowiska naturalnego. Za cel niniejszego artykułu przyjęto omówienie innowacyjnej koncepcji godności zwierząt i roślin, która została wprowadzona na gruncie prawa szwajcarskiego. Podczas wywodów będzie dowodzone, że godność roślin i zwierząt wykracza poza znaczenie ontologiczne i prawne, gdyż swoją genezę czerpie z naturalnego porządku. Aksjologia wynikająca z godności zwierząt i roślin może w efekcie wesprzeć proces przemodelowania mechanizmu ochrony z utylitarnej na ochronę motywowaną ekologicznie. Koncepcja godności roślin i zwierząt ukazuje w szerszym stopniu wartość istot żyjących, z którymi człowiek dzieli misterium życia na Ziemi.

¹ *Living Planet Report 2022. Building a Nature-Positive Society*, red. Rosamunde Almond, Monique Grooten, Diego Juffe Bignoli, Tanya Petersen (Gland: World Wide Fund for Nature, Zoological Society of London, 2022), 16.

² Powyższe dane dotyczące obszarów lądowych nie obejmują Antarktydy: Laÿna Droz, „Anthropocentrism as the Scapegoat of the Environmental Crisis: a Review” *Ethics in Science and Environmental Politics*, vol. 22 (2022): 26.

2 | Godność człowieka – symboliczny „kod DNA” prawa pozytywnego

Przyrodzona i niezbywalna godność stanowi atrybut istoty ludzkiej, a zarazem epicentrum prawa stanowionego przez człowieka. Ludzka godność jest kamieniem węgielnym międzynarodowego systemu ochrony praw jednostki oraz jego emanacji w postaci systemów regionalnych. W krajowych porządkach prawnych składa się na aksjologiczny fundament funkcjonowania państwa. W świetle Konstytucji RP jest wartością autonomiczną, z której można wyprowadzić prawa i wolności jednostki^[3]. Kierowanie się godnością warunkuje życie w stabilnym i bezpiecznym społeczeństwie. Poczucie godności tworzy podstawę ludzkiego pragnienia sprawiedliwości^[4]. Poszanowanie godności można uznać za swoisty „papierek lakmусowy”, chroniący przed niesprawiedliwym i arbitralnym traktowaniem ze strony innych jednostek oraz organów władzy publicznej.

Nie budzi wątpliwości, że godność jest także wartością egzystencjonalną, gdyż z niej swoje źródło czerpie ludzka tożsamość. Jeżeli zagrożony jest byt człowieka, nie pozostaje to indyferentne wobec funkcjonowania społeczeństwa. Ludzkie życie nie sprowadza się jednak do pierwotnych instynktów, lecz ma głębszy sens i znaczenie. Człowiek jako jedyna istota na Ziemi została obdarzona intelektem, sumieniem i wolną wolą. Godność powinna pobudzać do ciągłego podnoszenia poziomu moralnego nie tylko w relacjach społecznych, ale także w etycznym traktowaniu bytów pozaludzkich. Człowiek nie żyje bowiem „poza”, lecz „w obrębie” natury.

W związku z tym należy podkreślić, że egzystencja człowieka może być zagrożona nie tylko w wyniku arbitralnych decyzji lub zaniechań, ale także w wyniku degradacji środowiska naturalnego. Analiza zjawisk występujących w przyrodzie nie powinna polegać wyłącznie na opisywaniu natury przez pryzmat procesów fizycznych i biochemicznych, ani poprzez sprowadzanie genomu do poziomu szkiełka laboratoryjnego. Zwierzęta i rośliny nie są bowiem „zautomatyzowanymi i genetycznie zaprogramowanymi

³ Art. 30, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r., Nr 78, poz. 483).

⁴ Charles Herrman, „What is Dignity?” *Eidos. A Journal for Philosophy of Culture*, nr 3 (2019): 104. Zob. Márcio Ricardo Staffen, Mher Arshakyan, „About the Principle of Dignity: Philosophical Foundations and Legal Aspects” *Sequência (Florianópolis)*, nr 75 (2017): 58.

biorobotami”^[5], lecz istotami żyjącymi. Wartość życia wynika z racji istnienia. Wewnętrzna wartość życia wiąże się natomiast ściśle z godnością. Stąd wniosek, że wartość egzystencjonalna kieruje uwagę na potrzebę poszanowania indywiduum innych osób, a w odniesieniu do świata flory i fauny – odrębności i różnorodności biologicznej.

3 | Antropocentryzm a ochrona środowiska naturalnego

Przed przystąpieniem do omówienia szwajcarskiej koncepcji godności roślin i zwierząt należy wyjaśnić, że dotychczas godność jest analizowana głównie przez pryzmat ochrony praw człowieka. Wynika to z faktu, iż prawo pozytywne oscyluje wokół antropocentrycznego punktu widzenia. Według antropocentryzmu w centrum świata znajduje się człowiek. W tym zakresie funkcjonuje określenie „w centrum naszego świata” (*at the centre of our world*)^[6], co dodatkowo utwierdza różnicę między ludźmi a bytami pozaludzkimi. Rangga Kala Mahaswa i Agung Widhianto wskazują, że w antropocentryzmie człowiek jest rzeczywistością wyższą od innych oraz od wyobrażeń o rzeczywistości, która powstaje wyłącznie dzięki istnieniu człowieka^[7]. Przyjęcie powyższego sposobu rozumienia skutkuje przesunięciem innych bytów na obrzeża rzeczywistości kreowanej przez człowieka.

W antropocentryzmie rzeczywistość prawna jest kształtowana w oparciu o ludzką podmiotowość. Okoliczność, iż dany obiekt nie jest traktowany jako przedmiot, nie jest równoznaczne z posiadaniem statusu podmiotu na gruncie prawa^[8]. Wynika to faktu, że w antropocentryzmie wartości pozaludzkie uwzględniane są w takim zakresie, w jakim służą zapewnianiu

⁵ Peter Wohlleben, *Nieznane więzi natury* (Kraków: Wydawnictwo „Otwarte”, 2022), 245.

⁶ Droz, „Anthropocentrism as the Scapegoat of the Environmental Crisis: a Review”, 28.

⁷ Rangga Kala Mahaswa, Agung Widhianto, „Questioning the ‘Anthropos’ in the Anthropocene: is the Anthropocene Anthropocentric?” *SHS Web of Conferences*, vol. CXXVI (2020): 4.

⁸ Zob. Tomasz Pietrzykowski, „Problem podmiotowości prawnej zwierząt z perspektywy filozofii prawa” *Przegląd Filozoficzny*, nr 2 (2015): 250.

dobrobytu człowiekowi^[9]. Antropocentryzm prowadzi do wysuwania roszczeń o sprawowanie przez ludzi hegemonii nad innymi istotami, które rozpatrywane są przez pryzmat wartości wynikających z ich przynależności gatunkowej, a nie cech indywidualnych^[10]. Powyższy sposób pojmowania nie ogranicza się do znaczenia ontologicznego, ale wpływa także na sposób stanowienia i rozumienia norm z zakresu ochrony środowiska. Przykładowo, w Konwencji o różnorodności biologicznej wskazano, że pojęcie „zasobów biologicznych” obejmuje „zasoby genetyczne, organizmy i ich części, populacje i jakiegokolwiek inne żywe elementy ekosystemu, które faktycznie lub potencjalnie mogą być wykorzystywane lub stanowić mogą wartość dla ludzkości”^[11]. Antropocentryzm bez ukierunkowania etycznego prowadzi do gloryfikowania wartości instrumentalnych w pojmowaniu bytów pozaludzkich^[12], co odzwierciedla się również w dotychczasowym statusie prawnym zwierząt i roślin. Rozdział między środowiskiem naturalnym a światem człowieka prowadzi do osłabienia wartości moralnej w postrzeganiu bytów innych niż ludzie, a w konsekwencji do degradacji środowiska i pogłębienia kryzysu ekologicznego.

4 | Prageneza godności roślin i zwierząt

Pierwszym krajem na świecie, w którym godność roślin i zwierząt została podniesiona do rangi konstytucyjnej, jest Szwajcaria^[13]. Wprowadzone rozwiązania stanowią *novum* na skalę globalną. Przepisy funkcjonujące

⁹ Mahaswa, Widhianto, „Questioning the ‘Anthropos’ in the Anthropocene: is the Anthropocene Anthropocentric?”, 5. Zob. Joanna Helios, Wioletta Jedlecka, „Pojęcie ‘praw zwierząt’ a Kodeks Etyki Lekarza Weterynarii. Kilka uwag o powołaniu lekarza weterynarii” *Życie Weterynaryjne*, nr 6 (2022): 369.

¹⁰ Ewa Domańska, „Beyond Anthropocentrism in Historical Studies” *Historein*, t. X (2010): 118.

¹¹ Art. 2, Konwencja o różnorodności biologicznej podpisana w Rio de Janeiro dnia 5 czerwca 1992 r. (Dz. U. z 2002 r., nr 184, poz. 1532).

¹² Prakash Bikram Raut, „The Impact of Anthropocentric View on the Global Ecology: A Study of Kathmandu Valley” *Global Journal of Human Social Science: H. Interdisciplinary*, nr 8 (2021): 38.

¹³ Gieri Bolliger, „Legal Protection of Animal Dignity in Switzerland: Status Quo and Future Perspectives” *Animal Law Review*, nr 2 (2016): 311; Dagmar Richter, „Die Würde der Kreatur. Rechtsvergleichende Betrachtungen” *Zeitschrift*

w tym zakresie odznaczają się perspektywicznością w pojmowaniu otoczenia życia człowieka. Ze względu na znaczenie aksjologiczne i ontologiczne, godność człowieka (*Menschenwürde*) w Szwajcarii regulują odrębne przepisy prawa powszechnie obowiązującego.

W związku z tym należy zaznaczyć, że godność roślin i zwierząt nie jest tożsama z godnością człowieka, nie prowadzi także do deprecjacji wartości istoty ludzkiej. Na gruncie prawa szwajcarskiego godność stanowi swoistą „barierę” w obliczu prężnego rozwoju biotechnologii. Obecnie inżynieria genetyczna niepokojąco szybko wkracza w kolejne warstwy komórkowe. Genom nie jest jednak tylko zapisem informacji genetycznej, lecz dotyka istoty życia.

W ustawie zasadniczej Kantonu Aargau wskazano w § 14 „e”, iż prowadzenie badań naukowych powinno odbywać się z poszanowaniem godności stworzenia (*die Würde der Kreatur*)^[14]. Pojęcie „godność stworzenia” posiada wymiar metafizyczny, gdyż odwołuje się do rzeczywistości pozaprawnej. Biblijny termin „stworzenie” dotyczy wszechświata, wszystkich żywych istot, a także elementów przyrody nieożywionej. Inwokacja do Stwórcy wskazuje na prawo, którego źródłem i prawodawcą nie są ludzie. W tradycji chrześcijańskiej prawo boskie uważane jest za najwyższe, a jego przestrzeganie za warunek sprawiedliwości^[15]. Teologia, którą zawiera omawiane określenie wskazuje na sposób traktowania także innych istnień, które wraz z nami współuczestniczą w cudzie istnienia. W stosunku do roślin i zwierząt powinno przejawiać się etyczną troskę^[16]. Postawa ta opiera się na ludzkiej empatii wywodzonej ze sprawiedliwości i poczucia moralności.

Pozaprawne źródła godności stworzenia odzwierciedlają się również w obecnie obowiązującej Konstytucji Federalnej Konfederacji Szwajcarskiej^[17]. W Preambule podkreślono, iż naród szwajcarski i kantony są świadome swojej odpowiedzialności za stworzenie (*responsibility towards creation*) i pragną żyć razem (*determined to live together*), co można

für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht, t. LXVII (2007): 319; James Toomey, „Constitutionalizing Nature’s Law: Dignity and the Regulation of Biotechnology in Switzerland”, *Journal of Law and the Biosciences*, nr 1 (2020): 2.

¹⁴ Verfassung des Kantons Aargau vom 25. Juni 1980 (Stand am 20. September 2023).

¹⁵ Antony James William Taylor, „Justice as a Basic Human Need” *New Zealand Journal of Psychology*, nr 2 (2009): 6.

¹⁶ Zob. Stephen Marks, *Human Rights: A Brief Introduction* (Cambridge: Harvard University, FXB Center for Health & Human Rights at Harvard University, 2016), 2.

¹⁷ Federal Constitution of 18 April 1999 of the Swiss Confederation.

niewątpliwie odnieść do pragnienia prowadzenia harmonijnych relacji nie tylko z ludźmi, ale i naturą. Interakcje ze światem ludzi i przyrody powinny odbywać się w duchu poszanowania różnorodności. Aspekt ten kieruje uwagę na potrzebę ustalenia rozsądnych granic w eksploracji naukowej. W dniu 17 maja 1992 r. w wyniku referendum ogólnokrajowego zatwierdzono art. 120, który dotyczy zastosowania inżynierii genetycznej do bytów innych niż ludzie (Non-Human Gene Technology). Artykuł 120 ust. 2 (Art. 120 Abs. 2 BV 1999) zawiera przepis odsyłający, na podstawie którego rząd federalny został zobowiązany do przyjęcia ustawodawstwa, które szczegółowo ureguluje kwestię korzystania z materiału reprodukcyjnego i genetycznego roślin, zwierząt oraz innych organizmów pozaludzkich.

5 | Godność roślin i zwierząt – etyczne zwierciadło

Na gruncie prawa szwajcarskiego przyjmuje się, że wrodzona wartość (*inherent worth*), którą mają zwierzęta i rośliny oznacza, że posiadają godność (*dignity*)^[18]. Podążając tym tokiem dedukcji, wrodzona wartość wskazuje, że dana istota (*being*)^[19] odznacza się wartością dla samej siebie, dobrem dla samego siebie (*for its own sake, good of its own*)^[20]. Pojęcie „dobro” kieruje uwagę na wartość moralną, która powinna pobudzać do etycznego traktowania przez człowieka. Innymi słowy wrodzona wartość wiąże się z zobowiązaniem traktowania roślin i zwierząt moralnie. Godność istot

¹⁸ Zob. *The Dignity of Living Beings with regard to Plant. Moral Consideration of Plants for their own Sake* (Berne: Federal Ethics Committee on Non-Human Biotechnology, 2008), 7.

¹⁹ Należy wyjaśnić, iż przez niektórych tłumaczy, opowiadających się za neutralnością znaczeniową, pojęcie „Kreatur” tłumaczone jest jako „being” (istota) bez odwoływania się do twierdzeń o pochodzeniu życia. W prawie szwajcarskim określenie „Kreatur” nie obejmuje bakterii i grzybów, ponieważ na gruncie nauk biologicznych wchodzi w skład odrębnej systematyki: Karolina Więckowska, „Impresje o godności zwierząt na przykładzie rozwiązań prawnych Szwajcarii” *Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies*, nr 5 (2019): 357. Rośliny i zwierzęta wspólnie tworzą „żywą” tkankę biologiczną przyrody. W związku z tym, środowisko naturalne powinno rozpatrywać się holistycznie, gdyż wyginiecie nawet jednego gatunku nie pozostaje obojętne na funkcjonowanie ekosystemu jako całości.

²⁰ *The Dignity of Living Beings with regard to Plant. Moral Consideration of Plants for their own Sake*, 7.

żywych, u podłoża której znajduje się omawiana norma etyczna wskazuje, iż godność nie jest stopniowalna, może jednak zostać naruszona w wyniku arbitralnej działalności lub zaniechań człowieka. W tym ujęciu arbitralność będzie oznaczała wyrządzanie szkody bez uzasadnionego powodu^[21]. W odniesieniu do roślin należy kierować się racjonalnością, gdyż nie każda ingerencja w tkanki roślinne będzie nosiła znamiona arbitralności^[22]. Przykładowo, składniki pozyskiwane z roślin wykorzystywane do produkcji żywności bądź leków, mogłyby powodować arbitralność, gdyby posłużono się rzadkimi gatunkami lub roślinami będącymi w stanie zagrożenia.

Na gruncie prawa szwajcarskiego uzyskanie zgody na zastosowanie technologii genowej obwarowane jest szczegółowymi wymogami formalnymi. W tym zakresie należy wykazać legitymowane prawnie nadrzędne interesy^[23]. Wśród uzasadnionych okoliczności ustawodawca wymienił zdrowie ludzi i zwierząt; redukcję szkód wyrządzanych w środowisku; ochronę i poprawę warunków środowiskowych; gwarantowanie bezpieczeństwa żywności; zapewnienie społeczeństwu znacznych korzyści gospodarczych, społecznych lub środowiskowych; poszerzanie wiedzy (art. 8 ust. 2 „a”-„f” GTA). Każdy przypadek powinien być analizowany indywidualnie z uwzględnieniem różnicy między zwierzętami a roślinami. Użyty w treści art. 8 ust. 2 zwrot „w szczególności” wskazuje, że jest to katalog nieenumeratywny. Art. 8 ust. 3 GTA przyznał Radzie Federacyjnej kompetencję do określenia warunków, na podstawie których modyfikacje genetyczne będą wyjątkowo dopuszczalne bez wyważenia interesów (*weighing of interests*). W związku z tym należy wyjaśnić, iż na gruncie prawa szwajcarskiego można zaobserwować „hierarchiczność biocentryczną” (*hierarchical biocentric*)^[24]. Jeżeli przywołamy zwierzęta i rośliny, bardziej rygorystyczne wymogi ważenia interesów w stosowaniu technologii genowej będą dotyczyć ssaków z rzędu naczelnych niż zwierząt bezkręgowych oraz organizmów roślinnych. Rośliny i zwierzęta nie powinny być jednak postrzegane wyłącznie przez pryzmat pojęcia nominalnego gatunku, ani taksonomii.

²¹ Ibidem, 9.

²² Szerz. Samanta Kowalska, „Koncepcja godności roślin w ochronie środowiska i bezpieczeństwie ekologicznym” *Studia Prawnoustrojowe*, nr 55 (2022): 117-129.

²³ Art. 8 ust. 1, Federal Act on Non-Human Gene Technology (Gene Technology Act, dalej: „GTA”) of 21 March 2003.

²⁴ Toomey, „Constitutionalizing Nature’s Law: Dignity and the Regulation of Biotechnology in Switzerland”, 22, 32.

6 | Integralność a godność istot żywych

Modyfikacje genetyczne roślin i zwierząt na podstawie prawa szwajcarskiego nie powinny naruszać godności istot żywych. Wiąże się to z potrzebą zachowania funkcji i właściwości gatunkowych, które wynikają z naturalnego cyklu zapisanego w DNA. Brak racjonalnego zakreslenia granic w bioinżynierii przez część osób może zostać uznana za ingerencję w „boski plan stworzenia” (*in den göttlichen Schöpfungsplan*)^[25]. W związku z tym należy wyjaśnić, iż podczas tłumaczenia *die Würde der Kreatur* na język angielski używa się określenia *dignity of living beings*, które zdaniem tłumaczy skłaniających się do tej opcji, nie wywołuje tylu debat światopoglądowych jak pierwotne sformułowanie o konotacjach teologicznych. Z kolei w tłumaczeniu art. 120 ust. 2 na język francuski można zetknąć się z określeniem *l'intégrité des organismes vivants*^[26]. W celu ustalenia istoty regulacji szwajcarskiej należy odróżniać „godność” od pojęcia „integralności”. Drugie z wymienionych określeń dotyczy bowiem ochrony przed arbitralną ingerencją o charakterze fizycznym^[27], np. w wygląd zwierzęcia, ochrony przed nadmiernym instrumentalizowaniem zdolności manualnych. W odniesieniu do flory mogłoby to polegać na próbach przekształcenia w roboty lub w pół-maszyny wykonujące funkcje, które nie wynikają z naturalnego cyklu rozwojowego, np. „świecące” rośliny. Jak można więc zauważyć ochrona, która wynika z integralności, abstrahuje od sfery wewnętrznej życia organizmów. Integralność w tym ujęciu skupia się na procesach fizycznych podtrzymujących procesy zachodzące w ekosystemach, a nie na istocie życia.

W związku z tym należy wyjaśnić, że ustawodawca szwajcarski, wprowadzając pojęcie „godności”, uwzględnił nie tylko fizykalność, ale również sferę psychiczną. W tym rozumieniu godność ma na celu ochronę zwierząt przed wzbudzaniem niepokoju, strachu, lęku, znęcaniem się i poniżaniem. Godność posiada więc szersze znaczenie niż pojęcie integralności, które zawężone jest do aspektów biologicznych. Wywód ten koresponduje z art. 3 ustawy o dobrostanie zwierząt, w którym wskazano, iż godność jest wrodzoną, wewnętrzną wartością (art. 3 „a”)^[28]. W celu zapewnienia

²⁵ Richter, „Die Würde der Kreatur. Rechtsvergleichende Betrachtungen”, 320.

²⁶ Toomey, „Constitutionalizing Nature's Law: Dignity and the Regulation of Biotechnology in Switzerland”, 5.

²⁷ Ibidem, 11-12.

²⁸ Animal Welfare Act of 16 December 2005 (dalej: „AWA”).

dobrostanu należy zatem łącznie uwzględniać potrzeby fizyczne i emocjonalne zwierząt. Wewnętrzna, wrodzona wartość wskazuje, iż zwierzęta powinno traktować się moralnie bez względu na ekonomiczną użyteczność czy znaczenie estetyczne dla człowieka. Zwierzęta są bowiem istotami żyjącymi, które czują i prowadzą wewnętrzne, emocjonalne życie.

7 | Technologia genowa, modyfikacje genetyczne

Według art. 4 ust. 2 AWA nie można bez uzasadnienia (*without justification*) lekceważyć godności zwierząt. Określenie to nie zostało jednak doprecyzowane. Dysonans interpretacyjny może wywołać także sformułowanie o uzasadnianiu potencjalnej ingerencji nadrzędnymi interesami (*justified by overriding interests*)^[29]. Brak jasności i precyzyjności terminologicznej może w praktyce niepokojąco blisko zbliżyć się do działań, które będą nosić znamiona arbitralności. Gieri Bolliger podkreśla, że zwierzęta nie mogą być uważane za środek do realizacji ludzkich celów, ale „muszą być cenione dla nich samych i szanowane ze względu na swoje naturalne, specyficzne gatunkowo cechy, potrzeby i zachowania”^[30].

Powyższą kwestię szerzej reguluje rozporządzenie o dobrostanie zwierząt z 2008 r. (Animal Welfare Ordinance of 23 April 2008, dalej: „AWO”) ^[31]. Na podstawie art. 3 ust. 1, zwierzęta powinny być traktowane tak, aby ich funkcje życiowe, możliwości motoryczne oraz zdolności adaptacyjne nie zostały zakłócone. W świetle prawa szwajcarskiego zabrania się złego traktowania zwierząt, zaniedbywania i zmuszania ich do nadmiernego wysiłku (art. 16 ust. 1). Powyższa norma chroni wszystkie zwierzęta bez względu na gatunek, co świadczy o poszanowaniu godności w rozumieniu przyrodzonej wartości. Uznanie godności na gruncie prawa szwajcarskiego jako drogowskazu etycznego, prowadzi do wyartykułowania regulacji szczegółowych. W tym zakresie można wymienić zakaz, m.in. odstrzału oswojonych zwierząt; przeprowadzania walk; posługiwania się zwierzętami w celach

²⁹ Art. 3 „a”, AWA.

³⁰ Bolliger, „Legal Protection of Animal Dignity in Switzerland: Status Quo and Future Perspectives”, 336.

³¹ Rozporządzenie zostało wydane na podstawie art. 32 ust. 1 Animal Welfare Act (AWA) of 16 December 2005.

wystawowych, promocyjnych, filmowych, co może nosić znamiona przedmiotowego traktowania i narażania zwierząt na stres, cierpienie zarówno fizyczne jak i psychiczne; pozbywania i porzucania zwierząt; podawania substancji lub produktów w celu zwiększania w sposób sztuczny wydajności lub spowodowania zmiany w wyglądzie fizycznym, jeżeli zagrażałoby to zdrowiu lub dobrostanowi zwierząt; dokonywania czynności seksualnych z udziałem zwierząt; wysyłania zwierząt w opakowaniach bądź paczkach (na podstawie art. 16 ust. 2 „c” – „g”, „j”, „k”). W związku z tym należy podkreślić, że naruszenie godności zwierząt nie musi nastąpić wyłącznie w wyniku działania fizycznego, ale także w wyniku pogardliwego traktowania, dręczenia psychicznego lub wywołania stresu fizjologicznego, np. nie zapewnianie zwierzętom skaleczonym lub rannym odpowiedniego leczenia, opieki oraz miejsc do regeneracji i odpoczynku. Znamiona upokorzenia posiada np. wycinanie w sierści zwierząt wzorów, zmuszanie do spożywania alkoholu lub podawanie papierosów. Do szczególnie drastycznych przejawów ingerencji w naturalne funkcje organizmu należą próby przekształcania w maszyny, np. „roboto-szczur” („Robo-Rat”), którego ruchy były sterowane za pomocą sond elektrycznych wszczepionych do mózgu^[32].

Eksperymenty na zwierzętach wiążą się z daleko idącą ingerencją w strukturę biologiczną. Z tego też względu wymagają zachowania wysokich standardów medycznych i prawnych. W Szwajcarii, zanim zostanie rozpatrzony wniosek w tym zakresie, należy ustalić, czy badania będą miały uzasadnioną przydatność praktyczną, czy będą konieczne i proporcjonalne do zakładanego celu^[33]. Zgoda na eksperyment medyczny nie powinna być wydana, jeżeli korzyści aplikacyjne (przydatność kliniczna dla ratowania ludzkiego życia i zdrowia, poszerzania wiedzy medycznej) są niepewne, a dotkliwości dla zwierząt nadmierne. W przypadku naczelnych należy wziąć pod uwagę bliskość genetyczną i sensoryczną z ludźmi. Należy jednak zaznaczyć, że równoważenie interesów wiąże się ze znacznym ryzykiem. Wynika to faktu, że na gruncie prawa szwajcarskiego równoważenie nie jest czynnością empiryczną, lecz funkcjonuje jako procedura normatywna^[34]. Są to kryteria niemierzalne, które mogą otworzyć drogę do zbyt ekstensywnej wykładni. Jak podkreśla Joanna Helios i Wioletta

³² Bolliger, „Legal Protection of Animal Dignity in Switzerland: Status Quo and Future Perspectives”, 339.

³³ Vanessa Gerritsen, „Evaluation Process for Animal Experiment Applications in Switzerland” *ALTEX Proceedings*, nr 1 (2015): 39.

³⁴ Bolliger, „Legal Protection of Animal Dignity in Switzerland: Status Quo and Future Perspectives”, 348.

Jedlecka „interes zwierzęcia jest zwrotem niedookreślonym, który nie został wprost wyrażony w etyce i deontologii weterynaryjnej [...]. Interes zwierząt opiera się na dobrostanie zwierząt, prawnej ochronie zwierząt i humanitaryzmie. W przypadku konfliktu zasad etycznych powinien mieć moc rozstrzygającą”^[35]. Według szwajcarskiej ustawy federalnej o technologii genowej, u zwierząt i roślin modyfikacja materiału genetycznego nie powinna naruszać godności istot żywych (art. 8 ust. 1, GTA). Godność kieruje zatem uwagę na etykę, która ma na celu zniwelowanie instrumentalnej praktyczności^[36]. W odniesieniu do zwierząt wskazuje na potrzebę zapobiegania arbitralnemu i przedmiotowemu traktowaniu.

Okrucieństwo, ból, strach i cierpienia zwierząt poddawanych doświadczeniom laboratoryjnym stanowiły przyczynę zintensyfikowania działań nad zakreśleniem granic dopuszczalnej ingerencji w bioinżynierię^[37]. Obecnie obserwujemy wzrost zapotrzebowania na żywność, która w połączeniu z procesami gospodarczymi powoduje ztracanie pierwotnego celu ochrony motywowanego ekologicznie na rzecz zwiększania efektywności produkcji rolniczej. Do jaskrawych przypadków modyfikacji genomu dochodzi w przemysłowej hodowli zwierząt („Tierfabriken” – „Fabryki zwierząt”), które wywołują coraz większe dylematy prawne, moralne i etyczne. Przedstawione okoliczności skłaniają do poszukiwania nowych, skuteczniejszych środków ochrony zwierząt.

8 | Biocentryzm i ekocentryzm a aksjologia ochrony

Nowy horyzont poznawczy w ochronie przyrody tworzy biocentryzm, którego wpływ można dostrzec w prawie szwajcarskim. Pogląd biocentryczny opiera się na uznaniu nieodłącznej wartości każdego żyjącego gatunku^[38]. Oznacza to, że istoty żywe występujące w przyrodzie również

³⁵ Joanna Helios, Wioletta Jedlecka, „Interes zwierzęcia w etyce zawodowej lekarzy weterynarii” *Życie Weterynaryjne*, nr 1 (2023): 16.

³⁶ George Kateb, *Human Dignity* (Cambridge-London: Harvard University Press, 2011), 12.

³⁷ Szerz. Samanta Kowalska, „Godność zwierząt – w kierunku kultury ochrony i etyki życia” *Zeszyty Prawnicze WPiA UKSW*, 2024, t. 24, nr 3, s. 91-109.

³⁸ Leilane Serratine Grubba, Mayara Pellenz, „Biocentris, Sustainability and Alterity Ethics” *Revista Brasileira de Direito Animal*, nr 2 (2021): 58.

zasługują na etyczne traktowanie, gdyż człowiek jest częścią ekosystemu, a nie siłą sprawczą, która wprawia w ruch procesy zachodzące w środowisku naturalnym. Stąd należy odróżniać tożsamość biologiczną roślin i zwierząt, która nie jest nadana przez prawo, lecz wynika z natury. Biocentryzm neutralizuje wpływ komodyfikacji i utylitaryzmu, uświadamiając, iż przyroda nie istnieje dla ludzi, lecz to istota ludzka jest zależna od tego, czy ekosystemy mają zapewnione zdrowie i integralność biologiczną. W świetle powyższego byty pozaludzkie mają prawo realizować wartości egzystencjonalne nie tylko według cyklu życia zachodzącego w przyrodzie, ale przede wszystkim w zgodzie ze swoją własną naturą^[39]. Natomiast ekocentryzm koncentruje się na fizykalnych procesach, abstrahując od sfery duchowości, życia wewnętrznego^[40]. Należy jednak wskazać, że ekocentryzm kieruje uwagę na „macierz” egzystencji wszelkich istot^[41], co może stanowić podstawę do przeprowadzenia transformacji dotychczasowego modelu gospodarki, która opiera się na uprzedmiotowieniu elementów przyrody. Analiza poglądu ekocentrycznego wskazuje, iż biowładza nie spoczywa na człowieku, lecz wynika z „głębokiej jedności i współzależności między naturą a gatunkiem ludzkim”^[42].

9 | w kierunku podmiotowości przyrody

W prawach przyrody (*rights of nature*), które zaczęły kształtować się w krajach Ameryki Łacińskiej, przyjmuje się, iż natura jest żywą istotą (*living entity*)^[43], która składa się z różnorodnych form życia. Według ludności

³⁹ Izabela Kapsa, Wojciech Trempała, „Environmental Awareness amongst Youth in Times of Climate Crisis” *Athenaeum. Polish Political Science Studies*, nr 3 (2020): 120.

⁴⁰ Katarzyna Guzalska, „Ecocentrism. Hopes and Concerns” *Scientific Papers of Silesian University of Technology. Organization and Management Series*, nr 183 (2023): 171.

⁴¹ Joe Gray, Ian Whyte, Patrick Curry, „Ecocentrism: What it Means and what it Implies” *The Ecological Citizen*, nr 2 (2018): 130.

⁴² § 9.28, Constitutional Court of Colombia, Center for Social Justice Studies et al. v. Presidency of the Republic et al., Judgment T-622/16, Constitutional Court of Colombia (November 10, 2016), The Atrato River Case.

⁴³ § 9.27, Constitutional Court of Colombia, Center for Social Justice Studies et al. v. Presidency of the Republic et al., Judgment T-622/16, Constitutional Court of Colombia (November 10, 2016), The Atrato River Case.

autochtonicznej między ludźmi a tworamii przyrody występuje genealogiczna więź^[44], co nakłada moralną powinność życia w harmonii z naturą. Występowanie w charakterze opiekunów przyrody otwiera jednocześnie przed ludźmi możliwość ochrony swojej tożsamości kulturowej. W Ekwadorze, który był pierwszym krajem na świecie, gdzie zaczęły krystalizować się na gruncie *ius cogens* prawa przyrody, przyjmuje się, że „Ziemia jest życiem, nie można jej kupić, ani sprzedać”^[45].

Wywód ten koresponduje z Powszechną Deklaracją Praw Matki Ziemi, według której dla zapewnienia praw człowieka niezbędne jest uprzednie uznanie i obrona praw Matki Ziemi^[46], która w krajach Ameryki Łacińskiej utożsamiana jest z piastunką wszelkiego życia^[47]. Istoty żywe tworzą na Ziemi współzależną wspólnotę bytów. Poszanowanie godności powinno skłaniać do przejawiania świadomości, iż natura posiada swoje własne prawa^[48], które są niezależne od człowieka, ale bez ich respektowania, nie byłaby możliwa ochrona ludzkiej tożsamości i jestestwa. Uznanie podmiotowości przyrody prowadzi do uznania, iż ekosystemy mają prawo do istnienia, rozwoju, regeneracji procesów i ochrony swojej tożsamości biologicznej. Przykładowo rzeka Whanganui (w języku maoryskim: Te Awa Tupua) uważana jest za żywą niepodzielną całość, która składa się z elementów fizycznych, duchowych, jak i metafizycznych^[49]. Postrzeganie rzeki wywodzi się z poglądów kosmologicznych rdzennej ludności, według których życie człowieka jest ściśle splecione i zależne od natury. W prawach przyrody ekosystemy nie pełnią zatem roli służebnej wobec człowieka.

⁴⁴ Catherine J. Magallanes, „Nature as an Ancestor: Two Examples of Legal Personality for Nature in New Zealand *Vertigo*, t. XV (2015): 6 [numer specjalny].

⁴⁵ Maria Akchurin, „Constructing the Rights of Nature: Constitutional Reform, Mobilization, and Environmental Protection in Ecuador” *Law & Social Inquiry*, nr 4 (2015): 948.

⁴⁶ Bezpośrednie odwołanie do Matki Ziemi (Pacha Mama) zawiera, np. art. 71 ekwadorskiej ustawy zasadniczej. Constitution of the Republic of Ecuador, National Assembly, Legislative and Oversight Committee, Publisher in the Official Register October 20, 2008.

⁴⁷ Preamble, Universal Declaration of the Rights of Mother Earth, April 22, 2010. World People’s Conference on Climate Change and the Rights of Mother Earth, Cochabamba, Bolivia.

⁴⁸ Christopher D. Stone, „Should Trees have Standing? – Toward Legal Rights for Natural Objects”, *Shouthern California Law Review*, t.XLV (1972): 501.

⁴⁹ Te Awa Tupua (Whanganui River Claims Settlement) Act 2017, Public Act 2017, No. 7, 20 March 2017, Part 2, Subpart 2 – Te Awa Tupua, 12, 13 „a”. Zob. art. 3, boliwijskiej ustawy Ley de Derechos de la Madre Tierra (Ley N° 071), Ley de 21 de diciembre de 2010.

Mimo iż prawa przyrody wywodzą się z innego kręgu kulturowego, przeprowadzone wywody wskazują, iż ochrona środowiska potrzebuje działań zintegrowanych, wykraczających poza to, co doraźne i materialne.

10 | Więzy w naturze a przepisy prawa stanowione przez człowieka

Naukowcy stopniowo odsłaniają kolejne fakty z życia organizmów żywych. W rzeczywistości ludzie są dopiero na początku drogi naukowej do poznania struktury biologicznej, sposobu porozumiewania się, a przede wszystkim życia wewnętrznego roślin oraz duchowego, emocjonalnego zwierząt. Wśród zdumiewających faktów z życia fauny i flory można przywołać, iż u ryb stwierdzono występowanie hormonu oksytocyny, która u ludzi wzmacnia uczucia macierzyńskie; ryby posługują się do porozumiewania dźwiękami, stąd nieme są tylko z pozoru^[50]. Wiewiórki kanadyjskie nadają sobie imiona, po których rozpoznają się nawet po upływie dłuższego czasu^[51]. Świnie natomiast troskliwie troszczą się o potomstwo, a swoim dorosłym córkom maciory niczym położne pomagają przygotować się do porodu^[52]. Z kolei naukowcy z Kalifornii stwierdzili, że małeństwa muszek owocowych mogą śnić, a dorosłe osobniki odróżniają bodźce napływające ze świata zewnętrznego i przetwarzają je na informacje, np. zapach kwiatów, powiew wiatru^[53]. Mimo, iż zwierzęta mają inną strukturę mózgową od ludzi nie oznacza to, że nie doświadczają emocji i uczuć. Przechodząc do świata flory, z badań naukowych wynika, iż dorosłe drzewa osłaniają koronami swoje dzieci, tworząc gęsty dach, aby zapewnić odpowiednią ilość światła słonecznego, chronią w ten sposób swoje potomstwo także przed zbyt silnym wiatrem oraz przed uszkodzeniami podczas burzy. Jak wyjaśnia Peter Wohlleben „rodzice nawiązują z nimi kontakt poprzez korzenie i przekazują cukry oraz inne składniki pokarmowe. Można by

⁵⁰ Peter Wohlleben, *Duchowe życie zwierząt* (Kraków: Wydawnictwo „Otwarte”, 2022), 37, 117.

⁵¹ Ibidem, 116.

⁵² Ibidem, 49.

⁵³ Wohlleben, *Duchowe życie zwierząt*, 37, 38; Peter Wohlleben, *Sekretne życie drzew* (Kraków: Wydawnictwo „Otwarte”, 2021), 243.

powiedzieć – karmią własną piersią drzewne oseski”^[54]. Ponadto dowodzi się, że drzewa potrafią „liczyć” i mają „pamięć”. Drzewa owocowe nie tworzą bowiem nowych listków, dopóki nie upłynie odpowiednia ilość ciepłych dni, samo nastanie wiosny nie wystarczy, drzewa muszą „ustalić”, że nastały odpowiednie i bezpieczne warunki do wzrostu. Zależy to nie tylko od temperatury, ale także długości dnia. Przykładowo buki wypuszczają nowe liski dopiero wtedy, gdy w ciągu dnia przez co najmniej trzysta godzin jest jasno^[55]. Podobnie spadające jesienią na ziemię nasiona, z kiełkowaniem czekają do nadejścia wiosny, ponieważ zimą by zamarzły. Nasiona potrafią zatem „rejestrować zimno i dopiero gdy po trzaskających mrozach następują dłuższe okresy ciepła, drzewne dzieci decydują się na wychynięcie z osłonek [...]”^[56]. Przytoczone przykłady wskazują, iż w naturze występuje system wzajemnych oddziaływań, które składają się na równowagę biologiczną w ekosystemach. Ludzie od wieków próbują wzorować się na uporządkowaniu, współdziałaniu i organizacji widocznej w przyrodzie. Stąd prawo pozytywne, aby stanowiło „parasol ochronny” przed arbitralnością, tak jak liście drzew w przyrodzie, powinno dostrzegać aksjologię natury, w którą wtopione jest ludzkie życie.

11 | Konkluzje

Omówiona koncepcja godności roślin i zwierząt ma na celu uwypuklenie obowiązków moralnych ludzi wobec przyrody. W świetle przedstawionych wywodów można sformułować postulat stosowania koncepcji godności jako aksjologicznej podstawy prawnej ochrony zwierząt i roślin. Regulacje w tym zakresie nie powinny być jednak powielane szablonowo, lecz wdrażane z poszanowaniem krajowej tradycji prawnej. Wartość moralna, którą posiadają rośliny i zwierzęta, nie jest nadana przez człowieka, lecz pochodzi z natury. Vasil Gluchman podkreślał, że już istnienie życia stanowi podstawę do przyznania i uznania godności żywych organizmów^[57]. Koncepcja

⁵⁴ Wohlleben, *Sekretne życie drzew*, 43.

⁵⁵ Ibidem, 152.

⁵⁶ Ibidem, 154.

⁵⁷ Vasil Gluchman, „Nature of Dignity and Human Dignity” *Human Affairs*, nr 2 (2017): 137.

godności roślin i zwierząt może być dla części osób kontrowersyjna, ponieważ odbiega od utartych norm i percepcji w naszym kręgu kulturowym. Ponadto wprowadza nowy paradygmat ochrony zwierząt i roślin, który może być odbierany jako zbyt restrykcyjny i paraliżujący działalność, będącą źródłem utrzymania i dochodów wielu osób. W rzeczywistości koncepcja godności nie podnosi roślin i zwierząt do rangi *sacrum*, lecz wprowadza mechanizm ochronny przed arbitralnością. Powszechnie mówi i pisze się o godności człowieka. Natomiast koncepcja godności roślin i zwierząt poza Szwajcarią jest praktycznie nieznana. Stąd godność człowieka powinna skłaniać do neutralizowania sytuacji, w której występowałyby brak moralnych hamulców przed zapobieganiem arbitralności w traktowaniu innych istot. Świat biologiczny jest zróżnicowany pod względem wielości gatunkowej roślin i zwierząt. W przyrodzie występuje sieć życia, która poprzez więzi biotyczne łączy się z ludźmi. Obecnie człowiek oddala się od natury. Dla efektywnego projektowania działań ochronnych należy wzmocnić świadomość, że przyroda nie jest składowiskiem czy magazynem surowców, lecz ogromnym żyjącym organizmem natury. Człowiek wchodzi w skład biotycznej społeczności na naszej planecie. Omówionego poglądu biocentrycznego i ekocentrycznego nie należy zatem przyjmować bezkrytycznie, ale dostrzegać tkankę społeczną i biologiczną, z której zbudowana jest biosfera. Zachodzi potrzeba wsparcia regulacji prawnych o badania empiryczne z uwzględnieniem aspektu interdyscyplinarnego, który mógłby zwiększyć skuteczność i korelację. Godność roślin i zwierząt wskazuje na potrzebę przejawiania powściągliwości w ocenie ludzkiej wiedzy i osiągnięć, dostrzegając ontologiczne niedoskonałości poznawcze człowieka. Indywidualizm i egoistyczne pobudki, które obecnie często wysuwają się na czoło, powinny ustąpić miejsca etycznej trosce o rośliny i zwierzęta. Godność w tym ujęciu pomaga ukazać bardziej „ludzkie” oblicze człowieka.

Bibliografia

- Akchurin Maria, „Constructing the Rights of Nature: Constitutional Reform, Mobilization, and Environmental Protection in Ecuador” *Law & Social Inquiry*, nr 4 (2015): 937-968.
- Bolliger Gieri, „Legal Protection of Animal Dignity in Switzerland: Status Quo and Future Perspectives” *Animal Law Review*, nr 2 (2016): 311-395.

- Domańska Ewa, „Beyond Anthropocentrism in Historical Studies” *Historein*, vol. X (2010): 118-130.
- Droz Laýna, „Anthropocentrism as the Scapegoat of the Environmental Crisis: a Review” *Ethics in Science and Environmental Politics*, vol. 22 (2022): 25-49.
- Gerritsen Vanessa, „Evaluation Process for Animal Experiment Applications in Switzerland” *ALTEX Proceedings*, nr 1 (2015): 37-40.
- Gluchman Vasil, „Nature of Dignity and Human Dignity” *Human Affairs*, nr 2 (2017): 131-144.
- Gray Joe, Whyte Ian, Curry Patrick, „Ecocentrism: What it Means and what it Implies” *The Ecological Citizen*, nr 2 (2018): 130-131.
- Grubba Leilane Serratine, Pellenz Mayara, „Biocentris, Sustainability and Alterity Ethics” *Revista Brasileira de Direito Animal*, nr 2 (2021): 53-63.
- Guczalska Katarzyna, „Ecocentrism. Hopes and Concerns” *Scientific Papers of Silesian University of Technology. Organization and Management Series*, nr 183 (2023): 165-187. <https://managementpapers.polsl.pl/wp-content/uploads/2023/12/183-Guczalska.pdf>.
- Helios Joanna, Wioletta Jedlecka, „Pojęcie „praw zwierząt” a Kodeks Etyki Lekarza Weterynarii. Kilka uwag o powołaniu lekarza weterynarii” *Życie Weterynaryjne*, nr 6 (2022): 367-371.
- Helios Joanna, Wioletta Jedlecka, „Interes zwierzęcia w etyce zawodowej lekarzy weterynarii” *Życie Weterynaryjne*, nr 1 (2023): 11-16.
- Herrman Charles, „What is Dignity?” *Eidos. A Journal for Philosophy of Culture*, nr 3 (2019): 103-126.
- Kateb George, *Human Dignity*. Cambridge-London: Harvard University Press, 2011.
- Kapsa Izabela, Wojciech Trempała, „Environmental Awareness amongst Youth in Times of Climate Crisis” *Athenaeum. Polish Political Science Studies*, nr 3 (2020): 115-130.
- Kowalska Samanta, „Koncepcja godności roślin w ochronie środowiska i bezpieczeństwie ekologicznym” *Studia Prawnoustrojowe*, nr 55 (2022): 117-129.
- Kowalska Samanta, „Godność zwierząt – w kierunku kultury ochrony i etyki życia” *Zeszyty Prawnicze WPiA UKSW*, 2024, t. 24, nr 3, s. 91-109.
- Living Planet Report 2022. Building a Nature-Positive Society*, red. Rosamunde Almond, Monique Grooten, Diego Juffe Bignoli, Tanya Petersen. Gland: World Wide Fund for Nature, Zoological Society of London, 2022.
- Magallanes Catherine J., „Nature as an Ancestor: Two Examples of Legal Personality for Nature in New Zealand” *Vertigo*, vol. 15 (2015): 1-19 (numer specjalny).
- Mahaswa Ranga Kala, Widhianto Agung, „Questioning the ‘Anthropos’ in the Anthropocene: is the Anthropocene Anthropocentric?” *SHS Web of Conferences*,

- vol. 76 (2020): 1-10. https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2020/04/shsconf_icsh2020_01040.pdf.
- Marks Stephen, *Human Rights: A Brief Introduction*. Cambridge: Harvard University, FXB Center for Health & Human Rights at Harvard University, 2016.
- Pietrzykowski Tomasz, „Problem podmiotowości prawnej zwierząt z perspektywy filozofii prawa” *Przegląd Filozoficzny*, nr 2 (2015): 247-259.
- Raut Prakash Bikram, „The Impact of Anthropocentric View on the Global Ecology: A Study of Kathmandu Valley” *Global Journal of Human Social Science: H. Interdisciplinary*, nr 8 (2021): 37-41. https://globaljournals.org/GJHSS_Volume21/5-The-Impact-of-Anthropocentric.pdf.
- Richter Dagmar, „Die Würde der Kreatur. Rechtsvergleichende Betrachtungen” *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, t. LXVII (2007): 319-349.
- Staffen Márcio Ricardo, Arshakyan Mher, „About the Principle of Dignity: Philosophical Foundations and Legal Aspects” *Seqüência (Florianópolis)*, nr 75 (2017): 43-61.
- Stone Christopher D., „Should Trees have Standing? – Toward Legal Rights for Natural Objects” *Shouthern California Law Review*, t. XLV (1972): 450-501.
- Taylor Antony James William, „Justice as a Basic Human Need” *New Zealand Journal of Psychology*, nr 2 (2009): 5-10.
- The Dignity of Living Beings with regard to Plant. Moral Consideration of Plants for their own Sake*. Berne: Federal Ethics Committee on Non-Human Biotechnology, 2008.
- Toomey James, „Constitutionalizing Nature’s Law: Dignity and the Regulation of Biotechnology in Switzerland” *Journal of Law and the Biosciences*, nr 1 (2020): 1-33.
- Więckowska Karolina, „Impresje o godności zwierząt na przykładzie rozwiązań prawnych Szwajcarii” *Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies*, nr 5 (2019): 355-365.
- Wohlleben Peter, *Sekretnie życie drzew*. Kraków: Wydawnictwo „Otwarte”, 2021.
- Wohlleben Peter, *Duchowe życie zwierząt*. Kraków: Wydawnictwo „Otwarte”, 2022.
- Wohlleben Peter, *Nieznane więzi natury*. Kraków: Wydawnictwo „Otwarte”, 2022.

